

KSIAŻKA POLSKA W ROSJI W LATACH 1914—1921. ZARYS PROBLEMATYKI

Dzieje polskiej książki w Rosji i później w Związku Radzieckim ciągle jeszcze nie doczekały się wnikliwego i pełnego opracowania. Dotyczy to zwłaszcza okresu nasilonej emigracji polskiej do Rosji od wybuchu I wojny światowej do 1921 roku.

Jak twierdzi badacz emigracyjnej książki polskiej, Andrzej Kłossowski, w swojej pracy zamieszczonej w *Studiach o Książce*¹, przyczyn trudności odtworzenia dziejów książki emigracyjnej jest wiele. Przede wszystkim problem dotarcia do źródeł. Wiele informacji dotyczących Polonii znajduje się w różnych archiwach polskich i obcych. Zbiory dokumentów wydawnictw, redakcji czasopism, księgarni, drukarni i bibliotek polskich za granicą w przeważającej części zaginęły lub uległy rozproszczeniu. W dużej mierze winna była temu sama Polonia nie przykładając zbyt wielkiej wagi do historycznej dokumentacji własnej działalności. Zawierucha wojenna, wydarzenia rewolucyjne nie sprzyjały zachowaniu prosperujących dotychczas instytucji, a tym samym zabezpieczeniu ich majątku i dokumentacji. Dużym utrudnieniem pracy badacza dziejów emigracyjnej kultury jest brak całościowej bibliografii Polonii. W poszukiwaniach sięga się do bardzo wielu pamiętników, relacji ludzi żyjących w interesującym okresie, ludzie często nawet nie związanych z książką. Pomocne są materiały drukowane, z którymi miała do czynienia emigracja (książki i czasopisma), analiza metryczek drukarskich w książkach, informacji wydawniczych, not edytorskich. Wiele ciekawych danych znajduje się w prasowych ogłoszeniach księgarskich, katalogach firm wydawniczych i księgarskich. Wiele wiadomości o kulturalnym życiu Polonii rosyjskiej (później nazywanej radziecką) można znaleźć w wydanych opracowaniach, dotyczących udziału Polaków w rewolucji lutowej i październikowej². Dużą pomocą są pojawiające się sporadycznie na łamach czasopism bibliotekarskich i księgoznawczych artykuły dotyczące dziejów książki polskiej w Rosji. Wiele materiału można znaleźć w wychodzącym od 1905 r. roczniku *Z dziejów stosunków Polsko-Radzieckich*. Sporo informacji na temat profilu polskiego ruchu wydawniczego w Rosji, wiadomości o wydawnictwach, drukarniach i księgarniach dały bibliografie druków pol-

¹ A. Kłossowski, *Źródła do badań nad dziejami książki polskiej na obczyźnie*. *Studia o Książce* t. 15: 1985 s. 87—104.

² Np. L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*. Wrocław 1984; P. Kaleniczenko, *Polacy w rewolucji październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917—1920*. Warszawa 1969; W. Najdus, *Polacy w rewolucji 1917 r.* Warszawa 1967.

skich wydanych w Rosji³ oraz rocznik *Polonica Zagraniczne* wydawany przez Bibliotekę Narodową w Warszawie.

Od 1975/76 Biblioteka Narodowa w ramach problemu międzyresortowego „Przemiany zbiorowości polonijnych” rozpoczęła rejestrację materiałów dotyczących emigracji, a znajdujących się w polskich bibliotekach i archiwach. Okazało się jednak, że ogrom prac przewyższa możliwości jednej instytucji. Od 1981 r. rozdzielono prace. Pieczę nad kwerendami archiwalnymi przejęło Archiwum Akt Nowych. Opracowuje się tu wielotomowy informator pt. *Polonia zagraniczna. Informator o materiałach źródłowych do 1939 r.* Biblioteka Narodowa zaś wydaje serię *Zbiory i Prace Polonijne...* opracowywane przez poszczególne instytucje: biblioteki, muzea itp. W BN w Warszawie znajdują się teki dokumentacyjne zawierające druki, wycinki dotyczące polskich firm zajmujących się książką za granicą.

Zajmijmy się jednak problemami Polonii rosyjskiej. Jak wyglądała sytuacja Polaków na terenach rosyjskich przed I wojną światową?

Przed XIX w. emigracje czy też przymusowe deportacje polskiej ludności na ziemie rosyjskie (zwłaszcza na Syberię) były sporadyczne, w badaniach trudne do uchwycenia. Dopiero powstanie listopadowe, a później styczniowe — spowodowały falę represji, w wyniku których masowo przesiedlano ludność polską w głąb Rosji, jak również brano młodzież do wojska na 25-letnią służbę. Polityka rusyfikacji Polaków była przeprowadzana bardzo konsekwentnie i skutecznie. Trudno obecnie przedstawić dokładną liczbę Polaków na terenach rosyjskich. W literaturze napotyka się różne dane liczbowe. Rosyjskie roczniki statystyczne lat 60-tych XIX w., z wiadomych względów mocno liczby te zaniżają. Np. wydany w 1867 r. *Geograficzno-statystyczny słownik imperium rosyjskiego* podaje liczbę 930 tys. Polaków na terenach europejskiej części Rosji (918 tys.), Syberii (10 tys.) i Kaukazu (3 tys.)⁴.

W wyniku ucisku politycznego w II połowie XIX w. Polacy emigrują na wschód Rosji mając jedynie tam możliwości podejmowania pracy w przemyśle i administracji. Nowe, poważne przedsięwzięcia gospodarcze w tej części imperium (np. budowa kolei Orenburg—Taszkient i in.) ściągnęły wielu polskich robotników, rzemieślników, kolejarzy, którzy osiedlili się na Syberii na stałe. Chłopi poszukiwali ziemi, inteligencja — pracy. Dużo polskiej młodzieży kształciło się na uniwersytetach rosyjskich. Polacy ci, z wyjątkiem części młodzieży akademickiej, szybko się wynarodowili.

Lata 80-te XIX wieku przyniosły nowe represje polityczne, licznych członków „Wielkiego Proletariatu” wysłano na Syberię. Przeprowadzony w 1897 r. spis ludności Rosji (opublikowany w 1905 r.) według używanego języka ojczystego wykazał prawie 1 mln 200 tys. Polaków⁵. W latach 1905—1910 nastąpiły ponowne zesłania uczestników rewolucji 1905 roku.

³ Bagryć, *Chudożn'aja literatura vydana na Ukraini za 40 rokov*. Char'kiv 1958; Władysław Chojnacki i Wojciech Chojnacki, *Bibliografia kalendarzy polonijnych 1838—1982*. Wrocław 1984; P. Ettinger, T. Wisłocki, *Druki komunistyczne polskie wydane w SSSR*. Lwów 1925; M. Winnicki, *Bibliografia druków polskich wydanych w Rosji w czasie wojny*. Przegląd Księgarski 1918—1919.

⁴ *Polacy w świecie. Polonia jako zjawisko społeczno-polityczne* cz. 1. Lublin 1986 s. 152—153.

⁵ Tamże s. 156—157.

Z Kieleckiego i Lubelskiego wyemigrowało na Syberię kilka tysięcy chłopów, równie ogromna grupa górników z Zagłębia Dąbrowskiego wywędrowała w poszukiwaniu zarobków nad Amur i Ussuri. Ogólnie według obliczeń Stanisława Thugutta przedstawionych w pracy *Polska i Polacy. Ilość i rozmieszczenie ludności polskiej* (Warszawa 1915) liczba Polaków zamieszkałych w imperium rosyjskim (nie licząc Królestwa Polskiego) na dzień 1 I 1911 wynosiła 2 mln 704 tys.⁶

Lata 1914—1921 to okres bardzo burzliwy w dziejach polskiej emigracji. Wybuch wojny, napływ wysiedleńców i jeńców polskich na terytory rosyjskie wniósł odżywcze prądy w stagnację polityczno-kulturalną kolonii polskich. Po początkowych sukcesach, armia rosyjska pod naporem wojsk państw centralnych musiała wycofać się z Królestwa Kongresowego. Naczelne Dowództwo Armii Cesarskiej rozpoczęło ewakuację Kongresówki i guberni zachodnich. Ludność, zwłaszcza wiejską rugowano z domów i pędzono na wschód. Wyszędleno w ten sposób około 900 tys. ludzi [choć w planach liczba ta miała być znacznie większa]⁷. Ośrodkami skupienia tej ludności były przede wszystkim Moskwa i Kijów. Istniejące od lat Rzymsko-Katolickie Towarzystwo Dobroczyńności samoczynnie zajęło się uchodźcami. Podobne stanowisko zajęły Wszechrosyjski Związek Ziemiański i Wszechrosyjski Związek Miast. Do akcji włączyło się duchowieństwo i inteligencja, zwłaszcza artyści. Zasiadłe kolonie polskie przyjęły natomiast uchodźców bardzo chłodno. Sytuacja przesiedleńców była bardzo zła; brak najpotrzebniejszych środków do życia, nagle zmiana środowiska, osamotnienie doprowadziły do masowych zgonów wśród Polaków. W tej sytuacji rząd rosyjski wyasygnował 25 mln rubli na zorganizowanie opieki nad polskimi uchodźcami, sprawowanej przez odpowiednie czynniki państwowe i tzw. Komitet Wielkiej Księżnej Tatyany. Jednocześnie powstały organizacje polskie nastawione na pomoc — Centralny Komitet Obywatelski i Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny. W końcu 1915 r. wszystkie polskie organizacje utworzyły Radę Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny.

W Moskwie osiadła największa liczba emigrantów z Królestwa (70 tys.), w tym znaczna część inteligencji warszawskiej⁸. Do Kijowa dotarło 90 tys. uchodźców, większą ich część jednak wysłano w głąb Rosji. W Charkowie kilkutysięczna kolonia powiększyła się o przeszło 26 tys. uchodźców, w tym dużą grupę inteligencji i robotników z ewakuowanych fabryk warszawskich. W Piotrogradzie liczba polskich robotników zwiększyła się do 20 tys. Kazań nad Wołgą stał się miejscem przymusowego pobytu tzw. jeńców cywilnych — Polaków z obywatelstwem austriackim. Zostali tu zebrani wszyscy znajdujący się w niewoli rosyjskiej naukowcy i pracownicy naukowcy. Obozy jeńców polskich znajdowały się również w okolicach Rostowa, Jarosławla, Chabarowska i in. Ogółem około r. 1917 na ziemiach rosyjskich przebywało 3,5 mln Polaków.

Ogromne zmiany w sytuacji polskich emigrantów przyniosły wydarzenia rewolucyjne 1917 roku. Trwające do tej pory antagonizmy wewnątrz-

⁶ Tamże s. 158.

⁷ Tylko z samego Królestwa Polskiego miano ewakuować 6 mln ludzi. W: J. Blum, *Polacy w Rosji carskiej i Związku Radzieckim. Wojskowy Przegląd Historyczny* 1966 nr 3 s. 198.

⁸ A. Ślisz, *Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915—1919)*. Warszawa 1968 s. 79—80.

emigracyjne przybrały na sile. O „rząd dusz” walczyły ze sobą Narodowa Demokracja oraz grupy SDKPiL i PPS-Lewicy. Rewolucja lutowa obudziła usypiające życie kulturalne środowisk emigracyjnych. Powstają coraz liczniejsze polskie stowarzyszenia zawodowe, w Kijowie powstały wyższe kursy naukowe, które w przyszłości miały stać się załączkiem polskiego uniwersytetu, w maju 1917 r. odbył się nawet I Zjazd Kobiet Polskich⁹. W zależności od środowiska emigracyjnego — różny był stosunek do przemian, jakie niosły ze sobą rewolucje. Wśród polskich obszarników na Białorusi dominowały nastroje obawy przed rewolucją, stąd też projekty separatystyczno-autonomiczne, uznawanie „odrębności kraju”. Na Ukrainie pojawiła się nawet próba powołania własnego rządu. Wśród robotników sytuacja była wręcz przeciwna — wyrażali oni poparcie dla rewolucji i solidarność z proletariatem rosyjskim. Skupiali się w związki, zakładali własne kluby robotnicze. Powstały polskie oddziały rewolucyjne, które odegrały niemałą rolę w wydarzeniach Rewolucji Październikowej. Problemy Polonii domagały się jednak formalnego rozwiązania. Przy Komisariacie Ludowym do Spraw Narodowościowych powstaje Komisariat Polski działający do 1920 roku. Przejął on dotychczasowe funkcje polskich organizacji opiekuńczych powołując tzw. Rady Wygnańcze. Jednak już pod koniec 1918 roku spełniał tylko funkcje agitacyjno-polityczne i kulturalno-oświatowe.

Po zawarciu pokoju Rosji z Niemcami w Brześciu 3 marca 1918 roku powstała możliwość repatriacji. Komisariat Polski próbował porozumieć się z władzami niemieckimi w sprawie otwarcia granicy. Był to jednak trudny problem. Polacy powracający ze wszystkich niemal zakątków byłego imperium carskiego gromadzili się w okolicach Mińska, Połocka, Orszy. Granica była zamknięta i sytuacja Polaków stawała się coraz poważniejsza. Ogromne masy ludzi zaczął trapić głód i choroby¹⁰. Tylko niewielu emigrantom udało się w tym okresie opuścić Rosję. Po wydarzeniach lat 1920—1921, w wyniku podpisanego 18 III 1921 r. polsko-radzieckiego traktatu pokojowego ustalono granicę między obu państwami, co wiązało się z uregulowaniem problemu repatriacji. Do Moskwy przybyła Polska Delegacja Repatriacyjna, czuwająca nad przebiegiem akcji powrotu Polaków do ojczyzny. Ogółem w okresie od 11 XI 1919 do 30 VI 1924 r. do Polski powróciło około 1 mln 300 tys. Polaków¹¹.

Problemami Polaków, którzy pozostali w Związku Radzieckim zajmowali się pełnomocnicy do spraw polskich przy rejonowych Komisariatach Ludowych, natomiast w miejscowościach o większych skupiskach Polaków — Polskie Rady Delegatów.

Tak wyglądały w ogromnym skrócie dzieje Polonii na terenie Rosji w latach 1914—1921.

Wróćmy jednak do zasadniczego tematu artykułu: dziejów polskiej książki w Rosji, a tym samym dziejów wydawnictw, drukarni, księgarni i bibliotek polskich.

Życie kulturalne osiadłych kolonii polskich już od końca XIX wieku skupiało się w tzw. Domach Polskich zakładanych przez miejscowe Ka-

⁹ J. Chołodecki-Białynia, *Wspomnienia z lat niedoli i niewoli 1914—1918*. Lwów 1919 s. 66.

¹⁰ S. Budzyński, *Dni październikowe w Moskwie*. Warszawa 1958.

¹¹ I. Blum, op. cit. s. 209.

tolickie Towarzystwa Dobroczynności. Ośrodki te, bardziej lub mniej prężne, miały zasięg ograniczony tylko do określonej grupy, a mianowicie skupiały one przedstawicieli inteligencji polskiej, rozwijając działalność kulturalno-oświatową tylko w jej ramach. Uwidoczniło się to zwłaszcza w okresie napływu uciekinierów z Królestwa. Domy Polskie powstały w Charkowie, Chersoniu, Kamieńcu Podolskim, Odessie, Taszkiencie, Tyflisie, Skobielewie, Moskwie, Petersburgu i in. Każdy Dom Polski starał się mieć bibliotekę, której księgozbiór powstawał najczęściej z darów oraz czytelną, salę odczytową i koncertową. Urządzano tu kursy pisania i czytania, kursy zawodowe i dokształcające, imprezy kulturalne, takie jak odczyty, wieczory patriotyczne, wieczory taneczne, spektakle teatralne. Od wybuchu I wojny światowej, rozmieszczone na terenie całej Rosji Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny tworzyły dla uchodźców oddzielne biblioteki i czytelnie. Sprowadzały nawet do dalekiego Taszkientu z Moskwy i Piotrogradu polskie czasopisma, takie jak *Echo*, *Gazeta Polska*, *Ognisko*, *Głos Polski*.

W Moskwie, dzięki osiadłej tu znacznej liczbie przedstawicieli inteligencji polskiej, znajdowało się centrum działalności opiekuńczej i ruchliwy ośrodek kulturalny.

W Kijowie rozwija się intensywnie życie kulturalno-oświatowe. Działają polskie szkoły, w Teatrze Kijowskim występują Antoni Fertner, Stefan Jaracz, Juliusz Osterwa i in. Kijów zaopatrywał prawie całą emigrację w polskie książki naukowe, beletrystyczne i szkolne. Wychodził tu *Dziennik Kijowski*.

Komisariaty Polskie starały się skoordynować i uregulować problemy polskiego życia kulturalnego i oświatowego. W ich ramach istniały Wydziały Kultury i Oświaty, które swoją działalnością obejmowały m.in. sprawy bibliotek i wydawnictw polskich. Zajmowały się również wysyłaniem czasopism i książek do polskich obozów jenieckich.

W Kijowie, w polskiej Centralnej Radzie powstałej w 1917 r. istniał Wydział Oświaty, który powołał Referat Kultury i Sztuki, a ten z kolei Radę Biblioteczną. Po rewolucji lutowej w miejsce Centralnej Rady powstało Ministerium, którego Wydział Kultury i Sztuki przygotował m.in. nowy wzór inwentaryzowania archiwów i bibliotek na Ukrainie, ułożył projekt prawa o utworzeniu polskiej, miejskiej biblioteki w Kijowie, opracował projekty kursów dla bibliotekarzy i archiwistów, rozpoczął przygotowania do zjazdu pracowników książki. Opracowano tam również wstępny plan zakrojonych na szerszą skalę prac bibliograficznych. Burzliwe wydarzenia ówczesnego okresu nie pozwoliły jednak zrealizować tych interesujących planów¹².

Po okresie gwałtownej rusyfikacji około 1907 r. zaczęła działać w Petersburgu „Macierz Szkolna” organizująca 4-klasowe szkoły „prywatne”. W Rydze i Petersburgu istniały szkoły średnie — gimnazjalne męskie i żeńskie. Po wybuchu wojny „Macierz Szkolna” uzyskiwała zrównanie w prawach szkół polskich z państwowymi. Opracowano programy nauczania, wydano wiele podręczników i literatury pomocniczej¹³.

¹² H. Jabłoński, *Polska autonomia na Ukrainie w latach 1917—1918*. Warszawa 1948.

¹³ *Polacy w świecie*, op. cit. s. 160—161.

Działalnością wydawniczą w rosyjskim środowisku polonijnym zajmowały się przede wszystkim prywatne księgarnie oraz redakcje czasopism, liczne towarzystwa polonijne, organizacje partyjno-polityczne, Komisarjaty Polskie. Aż do 1918 r. brak było w Rosji polskiej centralnej instytucji, która koordynowałaby prace wydawnicze.

W latach 1914—1919 dominującym ośrodkiem książki polskiej, promieniującym na całą Rosję, był Kijów, dzięki m.in. odpowiedniej bazie poligraficznej. Działała tu przede wszystkim ogromna firma księgarska, założona w II połowie XIX w. przez Leona Idzikowskiego. Wydawała ona pozycje z zakresu literatury pięknej (m.in. Korzeniowskiego, Makuszyńskiego), literatury pamiętnikarskiej, biograficznej, popularnonaukowej, podręczniki, kalendarze, pieśni patriotyczne i religijne. Dzięki Księgarni Idzikowskiego ukazało się wiele broszur dotyczących życia emigracji polskiej w Rosji. Ważną pozycją w dorobku edytorskim firmy był słownik polsko-rosyjski i rosyjsko-polski Nowakowskiego wydany w 1917 r.

Inny kijowski księgarz-nakładca — to Narcyz Stanisław Gierym, który wydawał poezje, powieści dla dorosłych i młodzieży, pieśni, literaturę popularnonaukową, religijną oraz podręczniki. W 1916 r. ukazała się wydana przez Gieryna antologia *Ojczyzna w poezji polskiej* w opracowaniu Leona Radziejowskiego.

Oprócz nich w Kijowie działają Seweryn Saryusz-Zaleski, Władysław Karpinski, Z. Januszewski, ksiądz Dionizy Bączkowski.

W Piotrogradzie działają Wacław Zgoda (wydaje dzieła H. Sienkiewicza, literaturę religijną, historyczną, dziecięcą), Spółka Braci Bojarskich (literatura biograficzna), Księgarnia Bolesława Maurycego Wolffa i in.

W Mińsku — W. Makowski wydaje poezje, w Charkowie działają H. Toeplitz i S. Kasztelewicz, w Moskwie — Wiśniewski, który w 1917 r. wydał instrukcje bibliotekarskie.

Do działalności księgarni powrócę w dalszej części artykułu.

Z czasopism prowadzących działalność wydawniczą należałoby wymienić zwłaszcza *Kłosa Ukraińskie*, *Nasz Świat*, *Przedświt* i *Świat Kobiety*. Wychodziły one w Kijowie i wydawały literaturę beletrystyczną. W Moskwie nakładcami były *Gazeta Polska* (wydała w 1917 r. *Księgi Narodu Polskiego i pielgrzymstwa* Mickiewicza, literaturę historyczną, poradniki gospodarstwa domowego i in.) oraz *Świt*, który wydawał literaturę piękną (np. Reymonta, Słowackiego, Ujejskiego). W Piotrogradzie gazeta *Trybuna* wydała wiele broszur politycznych oraz *Pieśni walki i pracy*.

W okresie wojny Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny rozwinęło działalność wydawniczą na szeroką skalę, sięgając do najodleglejszych zakątków Rosji z koloniami polskimi. Rada Okręgowa PTPOW w Kijowie w okresie od połowy 1917 r. do połowy 1918 r. wydała 20 podręczników dla szkół początkowych i średnich, dzieła naukowe i powieści, wydawnictwa kartograficzne¹⁴.

Organizacje młodzieżowe takie, jak Zjednoczenie Młodzieży Narodowej, Towarzystwo Młodzieży Polskiej, Towarzystwo Polskie Szkół Średnich, Naczelniactwo Harcerstwa Polskiego itp. w latach 1917—1918 wydały

¹⁴ W. K. Wierzejski, *Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1864—1920*. Warszawa 1939 s. 133.

wiele broszur politycznych, podręczników, literatury pięknej i harcerskiej. Towarzystwo Polskiej Wiedzy Wojskowej wydało w Kijowie i Mińsku druki dotyczące spraw wojskowych, druki polityczne, okolicznościowe, literaturę historyczno-wojskową, podręczniki. To dzięki niemu ukazał się wojskowy słownik polsko-rosyjski i rosyjsko-polski.

Polskie kluby robotnicze w Rosji starały się wydawać druki polityczne.

Przy Towarzystwie Miłośników Teatru Ludowego w Piotrogradzie próbowano stworzyć wydawnictwo utworów scenicznych.

Od 1914 roku Narodowa Demokracja wydała dla uchodźców szereg almanachów i jednodniówek, a po Rewolucji Październikowej powołała Polską Spółkę Wydawniczą Komitetu Demokratycznego, która zajęła się wydawaniem czasopism i broszur.

Od 1916 r. następuje nasilenie prac wydawniczych polskich partii socjalistycznych: SDKPiL i PPS-Lewicy. Oprócz broszur politycznych wydały one również skromne tomiki wierszy. Literaturę polityczną wydawali komuniści polscy (Federacja Grup Zagranicznych KP(b) Ukrainy — Kijów 1919, Wydawnictwo CKW KPRP w Mińsku, wydawnictwo *Komunista* grupy piotrogrodzkiej KPRP, oraz wydawnictwa grup KPRP w Odessie, Smoleńsku i in.). Wydawane przez nie w latach 1918—1921 broszury, odezwy, wezwania, ulotki, plakaty i in. rozpowszechniano w miastach i wsiach rosyjskich, wysyłano do Polaków walczących w szeregach Armii Czerwonej i po przeciwnej stronie.

Wspomniany już uprzednio Komisariat do Spraw Polskich w Piotrogradzie, istniejący w ramach Komisariatu do Spraw Narodowościowych, a powstały po Rewolucji Październikowej, chciał zlikwidować chaos panujący na polu wydawniczym przejmując monopol na polskie wydawnictwa. Specjalną uchwałą ograniczył wydawanie wszelkiego rodzaju druków przez polskie organizacje, instytucje społeczne lub osoby prywatne. Miały one wysyłać do Komisariatu Polskiego po dwa egzemplarze swoich edycji¹⁵. Sam Komisariat wydawał podręczniki, programy szkolne, materiały instruktażowe i wydawnictwa polityczne.

W okresie likwidowania miejscowych Komisariatów Polskich w 1919 r. prace wydawnicze podjęły Biura Polskie. W Moskwie około 1920 r. powstało polskie wydawnictwo komunistyczne „Trybuna”. Wydawało ono broszury polityczne, literaturę beletrystyczną, druki okolicznościowe. W okresie późniejszym (tzn. około 1922 r.) powstały inne wydawnictwa: „Trybuna” w Kijowie i „Kultura” w Mińsku. Wszystkie trzy ściśle ze sobą współpracowały.

DRUKARNIE

Drukarstwo polskie na terenach Rosji przed 1914 rokiem miało dość bogatą tradycję. W XIX wieku działają intensywnie drukarnie Karola Kraja i Bolesława Maurycego Wolffa w Petersburgu, Józefa Zawadzkiego w Kijowie.

W 1915 roku Rosjanie ewakuowali wszystkie drukarnie rządowe z Królestwa, wraz z nimi wyjechało do Rosji wielu drukarzy. Największymi ośrodkami polskiego druku emigracyjnego stały się Moskwa, Pio-

¹⁵ P. Kaleniczenko, op. cit. s. 104.

trogród i Kijów. Oprócz tego żywą działalność rozwijały drukarnie w Odessie, Charkowie i Mińsku. Po Rewolucji Październikowej prawie wszystkie oficyny zostały upaństwowione. W końcu 1917 roku na zlecenie Rady Komisarzy utworzono przy Ludowym Komisarzacie Oświaty specjalną radę zarządzającą drukarniami państwowymi. Drukarze polscy, którzy pozostali w Rosji, kontynuując pracę tworzyli nawet własne organizacje związkowe¹⁶.

W Petersburgu (późniejszym Piotrogradzie) działała aż do momentu upaństwowienia w 1918 r. drukarnia Bolesława Maurycego Wolffa, jedna z największych firm wydawniczo-poligraficznych Rosji. Została przeniesiona tu z Warszawy w 1853 r., a w 1883 przekazana przez właściciela Towarzystwu Przemysłowo-Handlowemu im. Wolffa. W skład firmy wchodziły: drukarnia (przystosowana do wielu technik drukarskich), introligatornia oraz księgarnie w Petersburgu i Kijowie wraz z filiami w Mohyliowie (przeniesiona w 1858 r. do Moskwy) i Witebsku. Okres świetności przypadł drukarni na lata 50-te i 60-te XIX w. W XX wieku drukowano tu już tylko książki rosyjskie, ale również tłumaczenia dzieł A. Mickiewicza.

Oprócz firmy B. M. Wolffa działały również w Piotrogradzie m.in. Polska Drukarnia Artystyczna „Sztandar” Michała Głodkowskiego i S-ki, drukująca literaturę piękną, popularnonaukową oraz broszury, jak również Drukarnia Społeczna odbijająca druki ulotne, poradniki, literaturę piękną i religijną¹⁷.

Należy wspomnieć także o istnieniu drukarni należących do polskich towarzystw. Były to: Drukarnia Towarzystwa Sztuki Drukarskiej (ok. 1916 r.), z której wychodziły druki bibliofilskie oraz drukarnia Związku Kooperatywnych Towarzystw, drukująca polskie książki popularnonaukowe.

W Moskwie w okresie przed I wojną działały już drukarnie Wilhelma Lehmana, Michała Głodkowskiego oraz firma Popławskiego.

Największą z nich była drukarnia Wilhelma Lehmana, która w okresie I wojny światowej odegrała poważną rolę w dziejach polskiej książki. Mieściła się przy ul. Stolesznikowa 5 i przed wojną zatrudniała 3—5 pracowników. Drukowała literaturę piękną, popularnonaukową, podręczniki, broszury polityczne i kalendarze. Przystosowana była również do druku akcydensów w językach środkowo- i zachodnioeuropejskich. Wszedł stąd *Statut Stowarzyszenia Techników Polskich w Rosji*. Drukowano w niej *Echo Polskie* i *Muchę*. Po wybuchu Rewolucji Październikowej drukarnię upaństwowiono i zajęto dla potrzeb Komisariatu do Spraw Polskich.

Michał Głodkowski był właścicielem drukarni „Sztandar” w Petersburgu i Drukarni Polskiej w Moskwie. Ta ostatnia, przeznaczona do druku *Gazety Polskiej*, odbijała również broszury, mapy, druki okolicznościowe, a także *Kalendarz Polski. Rocznik Wychodźstwa Polskiego w Rosji*.

Oficyna Popławskiego była najbardziej ze wszystkich zasobna w czołki polskie; od 1916 r. ukazywały się tu książki z serii „Biblioteczka Pol-

¹⁶ Na Ukrainie już w styczniu 1918 r. powstało Polskie Stowarzyszenie Drukarzy i Pokrewnych Zawodów.

¹⁷ Od końca XIX w. działały również w Petersburgu drukarnie Ferdynanda Suszczyńskiego i Edmunda Nowickiego. Ta ostatnia została przetransportowana do Wilna i wcielona do drukarni Józefa Zawadzkiego.

skiego Wychodźstwa”, druki naukowe, m.in. prace Polskiego Koła Naukowego w Moskwie.

Około 1917 r. powstały drukarnie Drabczyńskiego i B. Grossego.

Od 1919 r. działała w Moskwie Drukarnia III Międzynarodówki, drukująca wydawnictwa „Trybuny”.

W Kijowie na przełomie XIX i XX wieku obowiązywał zakaz drukowania w języku polskim, zniesiony częściowo w 1905 r. Odtąd, oprócz drukarni w klasztorze Kijewsko-Pieczerskiej Ławry¹⁸, druki polskie wykonywały oficyny Frackiewicza i J. Czokołowa, w której 1/3 udziału miał Władysław Idzikowski. Największa liczba druków polskich wyszła z Drukarni Polskiej istniejącej w latach 1916—1918. Drukowano tu literaturę piękną, popularnonaukową, podręczniki, śpiewniki, broszury i in. W tym samym okresie działają Drukarnia Słowiańska, firmy: Kulżenki, R. Łubkowskiego, Litografia Benciakowskiego, drukarnia P. J. Bonadurera. Od ok. 1921 roku Drukarnia Radziecka wydaje literaturę piękną w języku polskim.

Odessę i jej okolice już od lat 70-tych XIX w. zaopatrywała w książki polskie założona przez J. Bukowieckiego Drukarnia Słowiańska, prowadzona później przez M. Grodeckiego. Działała prawdopodobnie jeszcze w czasie I wojny światowej. Po Rewolucji Październikowej dużą rolę polityczną odegrała drukarnia Jana Grzelaka, działacza SDKPiL. Od 1916 r. istniała tu również Drukarnia Towarzystwa Drukarskiego.

W Charkowie druki polskie wykonywały: Drukarnia Szanjbberga, Bengisa, drukarnia „Renesans”. Około 1920 roku literaturę polską drukowano w Pierwszej Międzynarodowej Drukarni Radzieckiej.

W Mińsku mamy wzmianki o działających w latach 1917—1918 drukarniach Sołomonowa, Foryna, Drukarni Polskiej i Drukarni „Zjednoczenie”, drukującej wydawnictwa Towarzystwa Polskiej Wiedzy Wojskowej. Od 1918 r. zaczęła działać Pierwsza Sowiecka Drukarnia Polska.

Trzeba wreszcie wspomnieć o drukarniach rosyjskich drukujących w okresie 1914—1921 książki w języku polskim i tłumaczenia na rosyjski, zwłaszcza polskiej literatury pięknej¹⁹.

Wydarzenia rewolucyjne spowodowały czasowe zahamowanie produkcji książek i prasy w drukarniach polskich i rosyjskich. Wydawano masowo broszury, uotki, odezwy i efemeryczne czasopisma. Faktyczna zmiana nastąpiła dopiero po 1921 r., drukowaniem wszystkich polskich książek zajęły się jednak wówczas drukarnie rosyjskie.

KSIĘGARNIE

W procesie rozpowszechniania wśród Polaków w Rosji książki polskiej, drukowanej na miejscu lub sprowadzanej z Królestwa, a później Rzeczypospolitej Polskiej, ogromną rolę odegrały księgarnie prywatnych właścicieli, towarzystw i organizacji. Były one równocześnie łącznikami emigracji „wschodniej” z krajem. Liczba księgarń rozsypanych na terenie całej

¹⁸ Założył ją w 1862 r. działacz rewolucyjny Stefan Bobrowski przy pomocy litografa warszawskiego Gustawa Hoffmana.

¹⁹ Np. w Petersburgu (Piotrogrodzie)— Drukarnia Ekaterinskogo pečatnogo d'ela drukowała utwory Sienkiewicza, dzieła z historii polskiej, poradniki oraz Drukarnia „Naučnoe delo” — druki ulotne, broszury polityczne PPS.

Rosji była duża. Wiele z nich powstało już w połowie XIX w. i dotrwało do lat 1917—1919, kiedy to wszystkie księgarnie zostały upaństwowione. Nadal jednak zajmowały się rozprowadzaniem książek polskich. Zapotrzebowanie na nie wśród emigracji wciąż było ogromne, w związku z tym obroty księgarń były wysokie. Na rynku księgarskim znajdowały się równocześnie publikacje wydawnictw warszawskich, wileńskich, lwowskich i miejscowych. Wydawano po kilka razy książki, które cieszyły się popylem. „Jeszcze nigdy książka polska nie była tak żarliwie i namiętnie czytana jak wówczas” — napisze później o roku 1917 Stefan Szpringer, współwłaściciel księgarni polskiej w Moskwie²⁰. Mimo to głód książki nie był zaspokajany. Liczba książek nowo wydrukowanych i sprowadzanych nie była proporcjonalna do zapotrzebowania. Szczególnie uwidoczniło się to na terenach południowych i w głębi Rosji. Częściowo księgarnie próbowały temu zaradzić pośrednicząc w sprzedaży książek używanych.

Do największych i najbardziej zasłużonych księgarń polskich w Rosji należał Magazyn Księgarsko-Muzyczny Idzikowskiego w Kijowie, założony w 1858 r. przez Leona Idzikowskiego na ul. Kreszczatik 29 i prowadzony później przez syna Władysława, a od 1918 — przez wnuków Wacława, potem Mieczysława i Mariana. Firma prowadziła szeroko zakrojoną działalność księgarską. Nabywała nowości beletrystyczne i naukowe, sprowadzała z zagranicy czasopisma, prowadziła działalność wydawniczą. Obejmowała salon artystyczny, wypożyczalnię, a nawet internat dla młodych adeptów księgarstwa. W latach 1900—1914 otwarto dwie filie księgarskie w Kijowie. Do 1920 r. działała hurtownia księgarska „Komis—Hurt”. Firma pozostawała w kontakcie z wydawcami i księgarzami Paryża, Berlina, Wiednia, Lipska i miast włoskich. W 1921 r. firma została przeniesiona do Warszawy. Wielu pracowników księgarni Idzikowskiego założyło z czasem swoje własne firmy. Należał do nich wspomniany wcześniej Narcyz Gieryn.

Oprócz nich działały w Kijowie: Księgarnia Nowomiejska, Księgarnia Katolicka i Księgarnia Karola Szepe (ta ostatnia w latach 1890—1920).

W Piotrogradzie jeszcze po 1920 r. działała Księgarnia Polska prowadzona przez Fryderyka Heidenreicha. Księgarnia ta (założona przez Gracjana Ungera w 1879 r.) zmieniała właścicieli i nazwy nader często²¹.

Jeszcze w okresie I wojny światowej działały księgarnie: Karola Rikera (założona w 1853) i F. Szczepańskiego (od 1890).

W Moskwie działały księgarnie: Juliusza Hilknera, Leona Pietkiewicza oraz *Gazety Polskiej* (lata 1916/1917).

Południową Ukrainę (razem z Charkowem) zaopatrywała działająca w Jekaterynosławiu (dzisiejszy Dniepropietrowsk) księgarnia Henryka Krygiera. Prowadziła duże działy książek polskich, niemieckich i w innych językach, dział czasopism, wypożyczalnię książek i nut. W okresie rewolucji księgarnia wraz ze zbiorami uległa zniszczeniu.

Żytomierz na przełomie XIX i XX w. był obok Kijowa najpoważniejszym ośrodkiem polskiego księgarstwa. Później jego znaczenie zmniejsza

²⁰ W. Najdus, op. cit. s. 71.

²¹ Przechodziła kolejno przez ręce m.in. Henryka Glińskiego, Erazma Piltza, Kazimierza Grendyszyńskiego, właścicieli Polskiej Spółdzielni Udziałowej. [A. Kłosowski, *Na obczyźnie. Ludzie polskiej książki* 1984 s. 106—107].

się. Najpoważniejszą wśród miejscowych placówek była Księgarnia Polska Apoloniusza Ziemiańskiego, zakupiona przez niego od Józefa Zawadzkiego i prowadzona w latach 1911—1919.

W Odessie Edward M. Ostrowski w 1897 r. odkupił od Bolesława Koreywy filię jego kijowskiej księgarni. Rozwinął działalność sprowadzając w zwiększonej ilości nowości polskie i obce, sprzedając książki zabronione często przez cenzurę oraz prowadząc prenumeratę pism krajowych i wydawnictw nutowych. Otworzył również w Kiszyniowie filię swej księgarni.

Jak już wspomniałam, księgarnie powstałe w XIX w. rozwijały swoją działalność aż do 1918/1919 roku. Oprócz wymienionych należałoby wspomnieć o księgarniach: T. Czerwińskiej i W. P. Magierowskiego w Witebsku, M. W. Jankowskiego, Minkiewicza w Irkucku, Modrzewskiego w Tule. W Kiszyniowie działała księgarnia-wypożyczalnia A. W. Dunin-Borkowskiego. W Kamieńcu Podolskim powstała około 1912 r. firma Wiśniarskiego, w Berdyczowie w tym samym czasie istniała firma „Znicz” E. Jabłońskiego. W Winnicy A. Potemkowski utworzył swą księgarnię, a w Humaniu — Witkowska. W Płoskirowie istniała Księgarnia Polska założona przez S. Chrostowskiego oraz księgarnia Jadwigi Szwarz. W Tyflisie już przed 1905 r. działała księgarnia G. Mularskiego, w Mińsku — księgarnie Zofii Sawickiej, Bogusława Adamowicza oraz firma Wacława Małkowskiego powstała w 1913 r.

BIBLIOTEKI

Istniejące na terenie Rosji carskiej (później Rosji Radzieckiej) kolonie polskie posiadały większe lub mniejsze księgozbiory. Ich wielkość uzależniona była od prężności danej grupy polonijnej, od stopnia kultywowania polskich tradycji. Biblioteki, zawierające wybór polskich książek, dostępne praktycznie dla wszystkich, przeciwdziałały wynaradawianiu Polaków. Różnego rodzaju towarzystwa polonijne i organizacje zakładały Domy Polskie, kluby inteligencji i robotników, księgarnie itp. Każda z tych placówek starała się zgromadzić jak największą liczbę książek i czasopism do udostępniania. Ważną rolę odegrały również biblioteki prywatne.

W okresie Rosji carskiej szeroką działalność na polu bibliotekarstwa rozwijało Rzymsko-Katolickie Towarzystwo Dobroczynności. Dzięki jego inicjatywie powstawały biblioteki we wszystkich miastach, gdzie były skupiska Polaków. Ich księgozbiór miał zazwyczaj charakter beletrystyczny, wynikało to z narzuconych im zadań — zachowania kultury polskiej na emigracji. Wiele z nich przetrwało do Rewolucji Październikowej. Wymienię tu największe — w Archangielsku biblioteka licząca ok. 1,5 tys. t., w Astrachaniu, Jekaterynienburgu (po 3 tys. t.), Homlu, Kazaniu (po ok. 2 tys. t.), Smoleńsku (ok. 4 tys. t.). Oprócz tego biblioteki polskie istniały w Kursku, Niżnym Nowogrodzie, Rostowie nad Donem, Symbirsku, Symferopolu oraz w Twerze. W Samarkandzie Józef Grzedziński — notariusz przybyły z Taszkientu — założył w 1909 r. przy Towarzystwie Dobroczynności bibliotekę polską, ofiarowując dla niej kilka-

²² *Polacy w Turkiestanie w okresie wojny światowej*. Warszawa 1931 s. 218 i n.

set własnych książek. W 1914 r. biblioteka ta liczyła 600 tomów²². W Turkiestanie „komitet parafialny” kolonii polskiej uruchomił przy kościele bibliotekę polską, z której korzystali chętnie miejscowi Polacy i jeńcy wojenni. Nie był to bynajmniej przypadek o osobniony. W wielu miejscowościach na terenach rosyjskich, przy polskich parafiach inteligencja polska i duchowieństwo były inicjatorami i organizatorami polskich księgozbiorów.

Biblioteka Polska przy Rzymsko-Katolickim Towarzystwie Dobroczynności w Moskwie założona w 1901 roku z inicjatywy J. Kulkowskiego, została po rewolucji znacjonalizowana i oddana komunistom polskim. Pod kierownictwem Jana Kowalskiego doszła do liczby 20 tys. tomów. Podobna biblioteka w Witebsku, utworzona w 1908 r., od 1918 funkcjonowała jako Biblioteka Komunistyczna Polska wzbogacona o liczne księgozbiory polskie skonfiskowane w czasie rewolucji. W Piotrogradzie istniała Biblioteka Polska przy kościele św. Stanisława. Posiadała ona liczne zbiory po biskupie Stanisławie Sierstrzeńciewcu.

Tak zwane Domy Polskie i pokrewne im Ogniska Polskie, powstające masowo zwłaszcza na Ukrainie, po 1907 r., miały z reguły biblioteki, zawierające książki beletrystyczne i popularnonaukowe oraz czytelnie czasopism. W Charkowie istniała bibliotek i czytelnia Domu Polskiego posiadająca około 6 tys. t. W Kamieńcu Podolskim podobna biblioteka miała około 5 tys. t. W Odessie istniały dwie biblioteki i czytelnie. Pierwsza z nich założona została w 1906 r. przy Domu Polskim z inicjatywy Andrzeja Kalenkiewicza. Podstawą księgozbioru był dar założyciela. Biblioteka była dostępna dla szerokiego ogółu kolonii polskich. W 1916 r. posiadała 7,6 tys. tomów i 750 książek dziecięcych²³. Drugą biblioteką polską była Biblioteka i Czytelnia przy klubie inteligencji polskiej „Ognisko”, założona w 1910 r. Miała księgozbiór o charakterze raczej popularnonaukowym, liczący około 9 tys. tomów.

Na terenach Syberii już w połowie XIX w. istniały biblioteki zakładowe i prowadzone przez polskich wygnańców. W Tobolsku bibliotekę założył Onufry Pietraszkiewicz, w Iszymie — Adolf Januszkiewicz. Oprócz tego zasobne biblioteki istniały w Nerczyńsku i w Irkucku. Książki otrzymywano głównie z kraju, od komitetów krajowych i osób prywatnych. Biblioteki miast i kolonii syberyjskich zaopatrywano z nielicznych księgarni (np. z Irkucka), a przede wszystkim z księgozbiorów prywatnych Polaków i Rosjan tam mieszkających.

Na Kaukazie już w 1847 r. było kilka miejscowości, w których istniały księżnice polskie liczące po kilkaset tomów. Biblioteki te dotrwały do czasów rewolucji 1917 r. i do tej pory znacznie się rozrosły.

Na terenie całej Rosji miejscowe Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny otwierały, z pomocą mieszkańców kolonii polskich, biblioteczki i czytelnie dla wygnańców. Np. w Aszchabadzie (Turkiestan) zarząd Towarzystwa założył na plebanii księgozbiór z książek zebranych wśród członków kolonii oraz zaprenumerował polskie czasopisma z Piotrogradu, Moskwy i Kijowa.

W 1917 r. Centralny Komisariat do Spraw Polskich w Piotrogradzie, a ściślej jego Sekcja Oświaty Pozaszkolnej Wydziału Kultury zajmowała

²³ Stan księgozbioru na 1 I 1916: książek: 7653 t., czytelników: 1208, udostępniono 19 249 t. [Słownik pracowników książki polskiej]. Warszawa 1972 s. 386.

się m.in. kompletowaniem bibliotek polskich, łącząc drobne księgozbiory społeczne i prywatne. Otwierano przy nich czytelnie prasy. Istniejąca w Moskwie biblioteka polska przy Rzymsko-Katolickim Towarzystwie Dobroczynności przekształcona została w Centralną Bibliotekę Polską, która we wrześniu 1918 r. miała już 40 tys. tomów.

Po Rewolucji Październikowej powstawały masowo kluby robotnicze, w ramach których istniały biblioteki i czytelnie. W Klubie III Międzynarodówki w Odessie istniała biblioteka, która liczyła 28 tys. tomów.

Omawiając stan bibliotek polskich w Rosji nie można pominąć bibliotek prywatnych i związanych z nimi niekiedy specyficznych akcji czytelniczych. Szczególne znaczenie miały konspiracyjnie tworzone biblioteczki wśród zesłańców syberyjskich po 1905 r. Polska książka w syberyjskich warunkach nie tylko przeciwdziałała wynaradawianiu się Polaków, ale również przyczyniała się do odegrania przez niektórych z nich przodującej roli w rozwoju oświaty i kultury wśród miejscowego społeczeństwa. Kontakt z najlepszą i najciekawszą literaturą wyrabiał nawyk obcowania z książką, spotkania się ze sobą na wieczorach głośnego czytania i dyskusjach.

Ciekawą akcją podjęli Polacy w miejscowości Czyta²⁴. Zaczęły się tu tworzyć zespoły po 12 rodzin polskich, które za zebrane pieniądze sprowadzały raz do roku 12 kompletów, liczących po 10 i nieco więcej tomów. Książki te starannie dobierano na podstawie katalogów i prospektów różnych firm wydawniczych. Kompletów obejmowały polskich klasyków, książki historyczne (zwłaszcza biografie), geograficzne i in. Sprowadzono je przez księgarnię Gebethnera i Wolffa. Każda rodzina otrzymywała do przeczytania jeden komplet na miesiąc. W ciągu roku przesuwane one były według ustalonej kolejności. W ostatnim miesiącu roku książki stawały się własnością uczestników tej akcji. Można je było później wymieniać, odkupywać, wypożyczać. Każda tak skompletowana w ciągu paru lat biblioteczka domowa była udostępniana osobom nie należącym do zespołów.

Tego typu forma organizacji czytelnictwa występowała prawdopodobnie i w innych miejscowościach Syberii, dotrwała do rewolucji 1917 r., a może utrzymała się nawet dłużej.

W Moskwie poważnymi zbiorami prywatnymi były biblioteki Pawła Ettingera i Józefa Jodkowskiego. Biblioteka Pawła Ettingera liczyła 10 846 t. z dziedziny sztuki i literatury oraz zbiór 5535 ekslibrisów. Miała zostać przekazana, zgodnie z planami właściciela Lublinowi, nigdy do tego jednak nie doszło²⁵.

Przy licznych księgarniach polskich w Rosji istniały wypożyczalnie książek polskich. W kijowskiej firmie Idzikowskiego wypożyczalnia taka powstała już w 1870 r., księgozbiór jej w 1914 r. wynosił 173 tys. tomów (w tym 49 tys. poloników). W czytelni i wypożyczalni zatrudniano 16 osób. Prowadzono wypożyczanie zamiejscowe, szczególnie polskim dworom ziemiańskim. Podobne wypożyczalnie istniały przy Księgarni Polskiej w Piotrogradzie, w księgarni Ostrowskiego w Odessie i innych.

²⁴ Z. Hryniewicz, *Książka polska na Syberii w latach 1906—1912*. Bibliotekarz R. 30: 1963 nr 5 s. 111.

²⁵ Obecnie księgozbiór znajduje się w Bibliotece im. Lenina w Moskwie, zbiory graficzne i archiwum w Muzeum Sztuk Pięknych im. Puszkina w Moskwie. *Słownik pracowników książki polskiej*. op. cit. s. 209.

Biblioteki polskie istniały przy wyższych uczelniach rosyjskich, zakładane przez studentów — Polaków, głównie do pomocy w nauce.

Istniały biblioteki kompanijne dla żołnierzy i oficerów polskich oddziałów wojskowych na terenie Rosji.

Ogromne znaczenie dla zachowania ducha polskości miały biblioteczki i czytelnie w obozach jenieckich I wojny światowej.

Stosunkowo duża liczba książek polskich znajdująca się w różnych punktach Rosji związana była nie tylko z istnieniem od XIX w. polskich księgozbiorów czy też działalnością polskich środowisk polonijnych. W okresie represji popowstaniowych i w 1915 r. wywiezione zostały do Rosji dobra kultury m.in. również książki i archiwa. Rozmieszczono je w wielu instytucjach Moskwy, Piotrogradu, Astrachania. Nad polonikami czuwały miejscowe organizacje opieki nad zabytkami polskimi. Koordynacją ich pracy zajmował się najpierw od 1915 r. Wydział Opieki nad Zabytkami przy Komisarjacie Polskim w Moskwie, a później od 1917 r. — Związek Polskich Organizacji Opieki nad Zabytkami Sztuki i Kultury Polskiej. Zadaniem towarzystw było odszukiwanie i inwentaryzowanie skarbów kultury polskiej przechowywanych w archiwach i bibliotekach na terenie całej Rosji. Wydano w 1917 r. w Moskwie instrukcje dotyczące inwentaryzacji naukowych druków polskich znajdujących się w bibliotekach prywatnych i państwowych.

Problem zwrotu Polsce zagrabionych dzieł został częściowo rozwiązany w 1921 r. Traktat pokojowy między Polską a Rosją i Ukrainą (18 III 1921 r.), przewidywał reewakuację Polsce przez oba państwa przedmiotów wywiezionych do Rosji lub na Ukrainę w okresie od 1 I 1772 r. z terenów Rzeczypospolitej Polskiej i od 1 VIII 1914 do 1 X 1915 r. Były to m.in. „biblioteki, księgozbiory, archiwalne i statystyczne zbiory, ich inwentarze, katalogi i materiały bibliograficzne”²⁶.

Tak w ogólnych zarysach przedstawia się problem książki polskiej w Rosji w latach 1914—1921. W opracowaniu nie uwzględniono dziejów książki w Wilnie i we Lwowie. Miasta te były z powodu pierwotnej przynależności do państwa polskiego prężnymi ośrodkami kultury polskiej, a tym samym książki polskiej. Powstało na ten temat wiele opracowań. O wyborze w artykule takich, a nie innych miejscowości zdecydowały dzieje wychodźstwa polskiego w latach 1914—1921.

²⁶ *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917—1945. Dokumenty i materiały.* Warszawa 1967 s. 88 i n.